

ՐԱՖԻ ԲՈՐԹՈՇԻԱՆ

ՀԱՅ ԱՐԿԵՍԻ ՆՄՈՒՆՆԵՐ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

RAFFI KORTOSHIAN

SPECIMENS OF ARMENIAN ART IN SYRIA

Բաճճի Բորթոշյան

Հայ արվեստի նմուշներ Սիրիայում /Բաճճի

**Բորթոշյան.-Եր.: Հայկական Ճարտարապետություն
ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2020.-48 էջ:**

Raffi Kortoshian

Specimens of Armenian Art in Syria /Raffi

**Kortoshian.-Yer.: Research on Armenian
Architecture Foundation, 2020.-48 pages:**

Նվիրվում է արցախահայությանը սպառնացող ահաբեկչական և ցեղասպանական վտանգը կասեցնելու նպատակով Արցախյան պատերազմի առաջին օրերին Հայեպից անհապաղ մարտադաշտ նետված և Շուշիի պաշտպանական մարտերի ընթացքում՝ 2020 թ. նոյեմբերի 5-ին անմահացած Հայեպի հայաշատ թաղամասերի ինքնապաշտպանության ջոկատի հրամանատար Հարութ Բանոյանի և նույն ջոկատի մարտիկներ Հակոբ Ասթարճյանի և Մոսիկ Սեքլեմյանի մշտակենդան հիշատակին:

Փառք հերոսներին:

In everlasting memory of Harut Banoyan, the commander of the Armenian self-defence forces of Aleppo, and two of his warriors, Hakob Astarjian and Mosik Seklemian They hurried to Artsakh in the very first days of the war that broke out on 27 September 2020 to protect the local Armenians against terrorists and prevent their genocide, all the three of them sacrificing their lives during the defence of Shushi City, on 5 November 2020. Glory to the heroes!

ISBN 978-9939-843-49-0

© ՀՀՈՐ հիմնադրամ, 2020

© RAA Foundation, 2020

РАФФИ КОРТОШЯН
РЕЛИКВИИ
АРМЯНСКОГО
ИСКУССТВА
В СИРИИ

رافي قرتوشيان
أمثلة من الفن الأرمني
في سوريا

Պատմական Հայաստանի և Կիլիկիայի սահմաններին հարավից հարևանակից Սիրիայում հայերը, ամենայն հավանականությամբ, բնակվել են դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներից, սակայն գրավոր աղբյուրներում նրանց մասին վկայություններ ենք գտնում՝ սկսած միջնադարից:

Հայերի հոսքը Սիրիա ավելացել, իսկ համայնքն առավել ստվարացել է հայրենիքում տեղի ունեցած ցավալի անցքերի պատճառով, ինչպես՝ 1375 թ. Կիլիկյան թագավորության անկումը, 1604 թ. ողջ Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերի և մասնավորապես Ջուղայի ավերումը, ԺԹ դարի երկրորդ կեսին Սասունում օսմանյան պետության հրահրմամբ և հովանավորությամբ քրդերի գործած հարստահարությունները, 1895-1896 թթ. հայկական նահանգներում ծավալված Համիդյան կոտորածները և, ի վերջո, 1915 թ. Մեծ եղեռնը:

Գաղթականության իրարահաջորդ հոսանքները ժամանակի ընթացքում Սիրիայի տարբեր բնակավայրերում ևս զարգացրել են հայոց հոգևոր և մշակութային կյանքը՝ հիմնելով զանազան շինություններ, ի մասնավորի՝ եկեղեցիներ և վերջիններիս նվիրել արվեստի՝ տեղում արարված յուրօրինակ գործեր (գլխավորապես սրբապատկերներ և եկեղեցական իրեր):

Ինչպես վերոնշյալները, այնպես էլ իրենց ստեղծման վայրով Սիրիայի հետ առնչություն չունեցող, սակայն Մեծ եղեռնից հետո այստեղ փոխադրված եկեղեցական տարաբնույթ բազմաթիվ իրեր մինչև 2011 թ. քաղաքացիական պատերազմի սկիզբը գտնվում էին Սիրիայի հայկական եկեղեցիներում: Մեծ մասը պատերազմի ընթացքում տեղափոխվել է ավելի ապահով վայրեր, սակայն առ այսօր դրանց գոյությունը, ցավոք, վտանգված է:

Սույն գրքույկում ներկայացնում ենք ԺԷ-Ի դդ. պատկանող 77 առավել ակնառու նմուշ, որոնց շնորհիվ կարելի է պատկերացում կազմել Սիրիայում գտնվող հայ արվեստի գանձերի մասին:

Most presumably, Armenians resettled in Syria, neighbouring Historical Armenia and Cilicia from the south, as early as the pre-Christian times, but the available written records mention them only beginning with the Middle Ages.

Major historical events that led to particularly large-scale resettlement of Armenians in Syria were the fall of the Cilician Kingdom in 1375, the destruction of entire Eastern Armenia, and especially, Jughha City, in 1604, the plunder and massacres of Sasun Armenians in the second half of the 19th century (perpetrated by Kurds with the instigation and connivance of the Ottoman State), the slaughters committed by Sultan Hamid in the Armenian provinces of Turkey between 1895 and 1896, and finally, the Armenian Genocide of 1915.

In the course of time, Syrian Armenians built a wide variety of monuments, especially churches, in the country. They also created various works of art, predominantly icons and church utensils, which were kept in the Armenian churches of Syria (together with those brought by the Genocide survivors from their homeland) before the Civil War of 2011. After the outbreak of military operations, most of them were moved to safer places although they still remain in danger.

The booklet includes 77 works of art of the 17th to 20th centuries which form part of the heritage of Syrian Armenians.

В Сирии, являющейся южным соседним государством Исторической Армении и Киликии, армяне, как нам известно, жили еще с дохристианских времен. Однако в письменных источниках они упоминаются начиная со средневековья.

Массовое переселение армян в Сирию имело место в силу ряда драматических исторических событий на их родине: падение Киликийского царства в 1375 году; разорение поселений Восточной Армении и, в частности, г. Джуги в 1604 году; погром и резня сасунских армян со стороны курдов при подстрекательстве и попустительстве Османского государства во второй половине 19-го века; погромы армян, осуществленные султаном Гамидом в армянских провинциях Турции в 1895 - 1896 гг., известные в истории как «Гамидская резня», и, наконец, Геноцид армян в 1915 году.

Последовавшая вслед за этими событиями миграция армян в Сирию способствовала развитию армянской духовно-культурной жизни в различных населенных пунктах Сирии, где было возведено огромное число архитектурных построек, в частности, церквей, которым были принесены в дар созданные здесь армянскими мастерами уникальные произведения искусства (главным образом иконы и церковная утварь).

Как вышеназванные, так и привезенные пережившими геноцид армянами образцы духовного искусства хранились в армянских церквях Сирии до гражданской войны 2011 года.

С началом военных действий множество предметов церковной утвари было перевезено в более безопасные места, но по сей день им грозит опасность уничтожения.

В книге представлены 77 наиболее презентабельных образцов церковного искусства 17 – 20 веков, благодаря которым можно иметь представление о жемчужинах культурного наследия сирийских армян.

يُفترض أن الأرمن استقروا في سوريا المجاورة لآرمينيا التاريخية وكيليكيا من الجنوب في وقت مبكر من عصور ما قبل المسيحية، لكن السجلات المكتوبة تذكرهم فقط بداية من العصور الوسطى.

استقر الأرمن في سوريا خاصة بسبب الأحداث المأساوية التي حلت بهم في وطنهم، أمّ الأحداث التاريخية الكبرى التي أدت إلى استقرار الأرمن على نطاق واسع في سوريا كانت سقوط مملكة كيليكيّا في عام ١٣٧٥ وتخریب قرى و مدن آرمينيا

الشرقية بأكملها وخاصة مدينة جوغا في عام ١٦٠٤ ومذابح أرمن ساسون في النصف الثاني من القرن التاسع عشر التي ارتكبتها الأكراد بتحريض وتواطؤ من الدولة العثمانية والمذابح التي ارتكبتها السلطان عبد الحميد في المقاطعات الأرمنية في الدولة العثمانية بين ١٨٩٥ و ١٨٩٦ وأخيراً الإبادة الجماعية عام ١٩١٥.

مع مرور الوقت بنى الأرمن السوريون في البلاد مجموعة واسعة من المعالم الأثرية وخاصة الكنائس. كما قاموا بابتكار وتصنيع العديد من الأعمال الفنية في الغالب أيقونات وأواني كنسية، والتي كانت محفوظة (جنباً إلى جنب مع تلك أواني كنسية التي جلبها الناجون من الإبادة الجماعية من وطنهم) في الكنائس الأرمنية في سوريا قبل الحرب الأهلية في عام ٢٠١١. ولكن بعد اندلاع العمليات العسكرية، تم نقل معظمهم إلى أماكن أكثر أماناً رغم أنهم ما زالوا في خطر.

يحتوي الكتيب على ٧٧ عملاً فنياً من القرن السابع عشر إلى القرن العشرين تشكل جزءاً من تراث الأرمن السوريين.

- 1 **Սրբապատկեր** «Տիրամոր թագադրումը», 1655 թ., Հալեպ
 2 **Մեղանի խաչ**, 1663 թ., Հասունան գյուղ (Արևմտյան Հայաստան, Բաղեշի նահանգ, Մանազկերտ գավառ)

- 1 **An icon: *The Coronation of the Virgin*** (1655), Aleppo, Syria
 2 **An altar cross** (1663), Hasunan Village, Manazkert District, Baghesh Province, Western Armenia

3

3 Սեդանի խաչ, 1668 թ., Հալեպ

4 Սեդանի խաչ, 1669 թ., Հալեպ

4

3 An altar cross (1668), Aleppo

4 An altar cross (1669), Aleppo

5

5 Սեղանի խաչ, 1671 թ., Հալեպ

6

5 An altar cross (1671), Aleppo

6 Cymbals (1699), Aleppo

7

7 Սկիհ, ԺԶ-ԺԷ դդ., Հալեպ

8

7 A chalice (16th to 17th centuries), Aleppo

8 A pectoral cross (17th to 18th centuries)

9

10

9 **Խաչվառ**, 1701 թ., Հալեպ

10 **Մեղանի խաչ**, 1707 թ., Ջեյթուն (Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Մարաշ գավառ)

9 **A gonfalon** (1701), Aleppo

10 **An altar cross** (1707), Zeitun City, Marash District, Adana Province, Cilicia

11

11 Սրբապատկեր «Ահեղ դատաստան», 1708 թ., Հալեպ

11 An icon: *The Last Judgement* (1708), Aleppo

12

12 Մեղանի խաչ, 1719 թ., Հալեպ

13

12 An altar cross (1719), Aleppo

13 An icon: *Annunciation* (1731), Aleppo

14

14 Մեղանի խաչ, 1749 թ., Այնթապ (Կիլիկիա, Հալեպի նահանգ, Այնթապ գավառ)

15 Ձեռնաց խաչ, 1751 թ., Հալեպ

15

14 An altar cross (1749), Aintap City, Aintab District, Aleppo Province, Cilicia

15 A hand cross (1751), Aleppo

16

16 Սրբապատկեր «Քրիստոսի մկրտությունը», 1756 թ., Հալեպ

16 An icon: *The Baptism of Christ* (1756), Aleppo

17

17 **Թագ**, 1765 թ., Մարաշ (Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Մարաշ գավառ)

18 **Լանջախաչ**, 1770 թ.

18

17 **A crown** (1765), Marash City, Marash District, Adana Province, Cilicia

18 **A pectoral cross** (1770)

19

19 Ավետարանի կազմ, 1776 թ.

19 A Gospel binding (1776)

20

20 Լանջախաչ, 1781 թ.

21 Ավետարանի կազմ, 1783 թ., Այնթապ

21

20 A pectoral cross (1781)

21 A Gospel binding (1783), Aintap City

22 Սկիհ և մաղզմա, 1789 թ., Եագուպիե գյուղ (Սիրիա, Իդլիբի նահանգ, Նըսրը-Շդուր գավառ)

22 A chalice with a paten (1789), Yagupie Village, Jeser-Sheghur District, Idlib Province, Syria

22

23

23 Մեղանի զարդ (հրեշտակներ), 1791 թ., Հալեպ

23 Angel-shaped altar decorations (1791), Aleppo

24

24 **Դաճանջ**, 1792 թ., Հալեպ

25

25 **Սրբապատկեր** «Սր. Ներսես Շնորհալի», նորոգված 1792 թ., Հալեպ

24 A monstrance (1792), Aleppo

25 An icon: St. Nerses Shnorhali (*the Graceful*), Aleppo (repaired in 1792)

26

26 Սրբապատկեր «Տիրամոր թագադրումը», ԺԸ դար

26 An icon: *The Coronation of the Virgin* (18th century)

27

27 Սրբապատկեր «Տիրամայրը մանկան հետ», ԺԸ դար

28

27 An icon: *The Madonna and Child* (18th century)

28 An icon: *The Crucifixion* (18th century)

29

29 Սրբապատկեր «Ստնտու Տիրամայր», 1787 թ., Հալեպ

29 An icon: *The Nursing Madonna* (1787), Aleppo

30

31

32

30 Սեղանի խաչ, ԺԸ դար

31 Ճարմանդ, ԺԸ դար

32 Ձեռաց խաչ, ԺԸ դար

30 An altar cross (18th century)

31 A buckle (18th century)

32 A hand cross (18th century)

33

33 Սեդանի խաչ, 1797-1807 թթ., Այնթապ

34

34 Մասնատուփ, 1803 թ., Կարին (Արևմտյան Հայաստան, Կարնո նահանգ)

33 An altar cross (1797 to 1807), Aintap City

34 A reliquary (1803), Karin City, Erzurum Province, Western Armenia

35

36

37

35 Սաղավարտ, 1804 թ., Խնե (Գնեյյե) գյուղ (Սիրիա, Իդլիբի նահանգ, Ճրսըր-Շղուր գավառ)

36 Լանջախաչ, 1805-1806 թթ.

37 Ավետարանի կազմ, 1804 թ.

35 A crown (1804), Khne (Ghneyye) Village, Jeser-Sheghur District, Idleb Province, Syria

36 A pectoral cross (1805 to 1806)

37 A Gospel binding (1804)

38 Ճանաչ, 1806 թ., Հալեպ

39 Մեղանի զարդ (հրեշտակներ), 1806 թ., Հալեպ

38 A monstrance (1806), Aleppo

39 An angel-shaped altar decoration (1806), Aleppo

40

40 Ավետարանի կազմ, 1812 թ.

41

40 A Gospel binding (1812)

41 A hand-shaped reliquary (1820), St. Thomas Monastery of Ayniprikha, Hazro District, Diarbekir Province, Western Armenia

42

42 Ավետարանի կազմ, 1820 թ.

42 A Gospel binding (1820)

43

44

45

43 Ճաճանչ, 1821-1822 թթ., Հալեպ

44 Կոմքեռ, 1822 թ., Հալեպ

45 Խնկաման, 1822-1823 թթ.

43 A monstrance (1821 to 1822), Aleppo

44 An epigonation (1822), Aleppo

45 An incensory (1822 to 1823)

46

46 Սրբապատկեր «Մոգերի երկրպագություն», նորոգված
1826 թ., Հալեպ

46 An icon: *The Adoration of the Magi*, Aleppo (repaired in
1826)

47

48

49

50

47 Վակաս, 1831 թ., Ֆռնուզ (Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Մարաշ գավառ)

48 Սեդանի խաչ, 1837-1838 թթ., Մամսա գյուղ (Արևմտյան Հայաստան, Խարբերդի նահանգ, Չմշկածագ գավառ)

47 A cape collar (1831), Frnuz, Marash District, Adana Province, Cilicia

48 An altar cross (1837 to 1838), Mamsa Village, Chemeskatzag District, Kharberd Province, Western Armenia

51

49 Խնկաման, 1839 թ.

50 Բուրվառ, 1843 թ.

51 Ավետարանի կազմ, 1852 թ.

49 An incensory (1839)

50 A censer (1843)

51 A Gospel binding (1852)

52

52 **Սրբապատկեր** «Վերջին ընթրիք», 1853 թ., Հալեպ

53 **Սեղանի խաչ**, 1858 թ., Պաշարատ գյուղ (Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիրի նահանգ, Բալու գավառ)

52 **An icon: The Last Supper** (1853), Aleppo

53 **An altar cross** (1858), Pasharat Village, Balu District, Diarbekir Province, Western Armenia

53

54

55

54 **Զարդախաչ Ավետարանի կազմին**, 1859 թ., Ադանա (Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ)

55 **Մեղանի զարդ** (ծաղկաման), 1860 թ., Հաճն (Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Միս գավառ)

54 **A decorative cross on a Gospel binding** (1859), Adana City, Adana Province, Cilicia

55 **An altar decoration** (a vase, 1860), Hajn City, Sis District, Adana Province, Cilicia

56

56 Ճաճանչ, 1863 թ.

57

57 Ավետարանի կազմ, 1863 թ.

56 A monstrance (1863)

57 A Gospel binding (1863)

58

58 **Սրբապատկեր** «Սբ. Պողոս-Պետրոս», 1755 թ., հիմնովին նորոգված 1871 թ., Հալեպ

58 **An icon:** *Sts. Peter and Paul* (1755), Aleppo (thoroughly repaired in 1871)

59

60

61

59 **Քոց**, 1873 թ.

60 **Պաճանջ**, 1876 թ., Առաղ գյուղ (Արևմտյան Հայաստան, Բաղեշի նահանգ, Մուշ գավառ)

61 **Մասնատուփ**, 1882 թ.

59 **A fan** (1873)

60 **A monstrance** (1876), Aragh Village, Mush District, Baghesh Province, Western Armenia

61 **A pyx** (1882)

63

62

64

62 Ավետարանի կազմ, ԺԹ դար

63 Ձեռաց խաչ, ԺԹ դար

64 Տապանակ (սուրբ հաղորդությունը դնելու պահարան), ԺԹ դար

62 A Gospel binding (19th century)

63 A hand cross (19th century)

64 A tabernacle (19th century)

65 66

65 Ձեռաց խաչ, ԺԹ դար, Հալեպ

66 Սրբապատկեր «Հարություն», ԺԹ դար, Հալեպ

65 A hand cross (19th century), Aleppo

66 An icon: *Resurrection* (19th century), Aleppo

67

67 **Սրբապատկեր** «Աստվածածնի վերափոխումը», ԺԹ դար, Հալեպ

68 **Աջ, ԺԹ դար**, Սրբրբայի Սր. Թորոս վանք (Արևմտյան Հայաստան, Կարնո մահանգ, Երզնկա գավառ)

68

67 **An icon:** *The Assumption of the Holy Virgin* (19th century), Aleppo

68 **A hand-shaped** reliquary (19th century) from Serekhli St. Thoros Monastery, Yernka District, Karin Province, Western Armenia

69 Ավետարանի կազմ, ԺԹ դար, Սիս (Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Սիս գավառ)

69 A Gospel binding (19th century), Sis City, Sis District, Adana Province, Cilicia

70

71

72

70 Մեղանի զարդ (հրեշտակներ), ԺԹ դար, Մաշկերտ (Արևմտյան Հայաստան, Խարբերդի նահանգ, Ակն գավառ)

71 Ձեռաց խաչ, 1901 թ.

72 Մռռմաքափ աղավնի, 1902 թ., Դամասկոս

70 An angel-shaped altar decoration (19th century), Mashkert Village, Akn District, Kharberd Province, Western Armenia

71 A hand cross (1901)

72 A dove-shaped ritual chrismatory (1902), Damascus

73

74

73 Սկրտութեան ավագանի դռնակ, 1908 թ., Այնթապ

74 Տապանակ, 1915 թ., Այնթապ

73 A baptismal font door (1908), Aintap City

74 A tabernacle (1915), Aintap City

75

76

77

75 Ձեռաց խաչ, 1929 թ., Հալեպ

76 Մաճանճ, 1937 թ., Հալեպ

77 Ձեռաց խաչ, 1940 թ., Հալեպ

75 A hand cross (1929), Aleppo

76 A monstrance (1937), Aleppo

77 A hand cross (1940), Aleppo

Թանգարանի վերածված Սր. Աստվածածին եկեղեցի,
Հալեպ

Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) church, Aleppo (which was
turned into a museum)

ԳՐՔՈՂՅԿՈՒՄ ՆԵՐԿԱՅԱԾՎԱԾ ՆՄՈՒՂՆԵՐՈՂ
ՄԻՐԻԱԿԱՆ ԲԱՊԱՔԱԾԻԱԿԱՆ ՎԱՏՈՒՐԱԿԱՆ
ՆԱԽՏՐԵԻՆ՝ 2011 թ., ԳՈՆԱԿՈՒՄ ԵՒՆ ԽԵ-
ՄԱՅԱԼ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

Prior to the Civil War of Syria,
the specimens of art presented in
this book were kept in the follow-
ing places:

Սր. Քառասնից մանկանց եկեղեցի, Զալեա	1, 11, 16, 25, 27-29, 46, 58, 61, 66-67	Sourb Karasnits Mankants Church, Aleppo
Թանգարանի վերածված Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Զալեա	2-10, 12-15, 17-21, 23-24, 30-31, 33-45, 48-49, 52-53, 56, 59, 63, 65, 68-71, 74, 75, 77	Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church, Aleppo (now serving as a museum)
Սր. Հոփսիմե եկեղեցի, Եագուպիե	22	St. Hripsime Church, Yagupie Village
Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Լաթաքիա	26, 32, 51	Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church, Latakia
Սր. Աստվածածին Նոր եկեղեցի, Զալեա	47, 55, 60, 73, 76	Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (1972-1983), Aleppo
Սր. Հակոբ եկեղեցի, Զալեա	50	St. Hakob (Jacob) Church, Aleppo
Ծերանոցի եկեղեցի, Զալեա	54	Church of old people's asylum, Aleppo
Սր. Սարգիս եկեղեցի, Դամասկոս	57, 72	St. Sargis Church, Damascus
Տիրամայր Բագուհի տիեզերաց եկեղեցի, Դամասկոս	62	Tiramayr Taguhi Tiezerats (Holy Virgin, Queen of the Universe) Church, Damascus
Սր. Կուսին մոր օգնությունաց եկեղեցի, Զալեա	64	Sourb Kusin Mor Ognutyants Church, Aleppo

Խմբագիր
Հասմիկ Հովհաննիսյան

Ձեռագրորդ
Արմեն Գևորգյան

Translators
Gayane Movsissian (English)
Gayane Haroutiunyan (Russian)
Designer
Armen Gevorgian

ISBN 978-9939-843-49-0

9 789939 843490

ՀՀ ԿԳՄՍ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

THE MINISTRY OF ESCS OF
REPUBLIC OF ARMENIA

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՄԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԽԻՐՈՂ ԳԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON
ARMENIAN ARCHITECTURE

CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION

ԳԱԼՈՒՍ ԿԻԼԴԵՆԿԻԱՆ
ԳԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION